

Makaleler / Articles:

Maraş Eyaletinde Güherçile Üretimi (1566-1577)
Saltpeter Production in the Province of Marash (1566-1577)

*Kerim İlker Bulunur**

Özet

Güherçile barutun en önemli bileşenidir ve Avrupa'ya nazaran Osmanlı topraklarında bol miktarda bulunmaktadır. Osmanlılar bu stratejik madenin ihracını yasaklamış ve üretimini kontrolleri altına almışlardır. Maraş eyaletinde güherçile üretimine, Kanuni Sultan Süleyman'ın son yıllarında düzenlenen Macaristan seferi öncesinde, merkezin artan barut ihtiyacını karşılamak üzere başlanmıştır. Üretim, başlangıçta birkaç kazada kurulan ocaklarda gerçekleştirilmiş, ilerleyen yıllarda bunlara yenileri eklenmiştir. Önceleri merkez tarafından görevlendirilen bir çavuşun idaresinde üretim yapan işletmeler, bir müddet sonra iltizam sistemi ile en yüksek güherçile üretme taahhüdünde bulunanlara verilmiştir. Bunlar genellikle Maraş eyaleti sipahileridir. Sipahiler çoğunlukla ortaklıklar kurarak işletmeleri üzerlerine almışlardır. Ancak birçoğu vaatlerini yerine getirememiş ve merkez tarafından mirî akçeleri yemekle suçlanmıştır. Bu makalede Maraş eyaletinde gerçekleştirilen güherçile üretiminin ilk yılları ve bundan sonra yaşanan gelişmeler incelenmektedir.

Anabtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, güherçile, Maraş eyaleti, barut

Abstract

Saltpeter is the most important component of gunpowder which was widely found in the Ottoman Empire in comparison with Europe. The Ottomans had banned the export of this strategic mineral in order to control the production. Saltpeter production was held in the province of Marash, in recent years of Suleiman the Magnificent just before the Hungary campaign, in order to meet the growing needs of gunpowder of the central power. Production was initially carried out in the mine established in several kazas, new ones were added in later years. The management of mines held initially by a çavuş appointed by the central authority. After a while, the right was given to the tax farmer (mültezim) that committed to produce the highest saltpeter with tax farming system.

* Dr., Sakarya Üniversitesi; E-mail: kbulunur@sakarya.edu.tr

The tax farmers were usually chosen from sipahis of the Marash province. Sipahis conducted enterprises upon themselves mostly through partnerships. However, many did not fulfill their promises, and was, accused of wasting the mirî funds by the central authority. This article examines the first years of saltpeter production in the province of Marash and the developments thereafter.

Keywords: Ottoman Empire, saltpeter, Marash province, gunpowder

Giriş

Rutubetli bölgelerde yağmurun etkisiyle hayvansal atıkların toprağın üzerinde kristalleşmesi sonucu oluşan güherçile, barutun en önemli bileşenidir¹. Güherçilenin yanıcı ve patlayıcı özelliklerini bilen Çinliler onu, odun kömürü ve kükürt ile karıştırarak barutu elde etmişlerdir². Başlangıçta havai fişek yapımında kullanılan barut, daha sonra askerî amaçlarla kullanılmaya başlanmış ve bir müddet sonra da Avrupa'ya yayılmıştır³.

Avrupa'nın büyük bir kısmı, barutun en önemli bileşeni olan güherçile açısından fakirdir. İspanya, Macaristan, Galiçya ve Rusya gibi bazı yerlerde güherçile yatakları bulunmakla birlikte buralardan elde edilen güherçile oldukça azdır⁴. Bu nedenle Avrupa, uzun yıllar güherçilede dışa bağımlı kalmıştır. Kimi yerlerde yapay yollarla güherçile üretimi yapılmışsa da bu üretim, ihtiyacı karşılayamamıştır⁵.

Avrupa'nın aksine Osmanlı toprakları güherçile yatakları bakımından zengindir. İmparatorluğun Avrupa'daki bazı şehirlerinde güherçile üretiminin tarihi 15. yüzyıla kadar götürülebilmektedir⁶. Bunların en azından bir bölümü Osmanlı öncesi dönemde de güherçile üretiminin yapıldığı yerler olmalıdır. 16. yüzyılda ve takip eden yüzyıllarda güherçile üretilen şehirlerin sayısında gözle görülür bir artış yaşanmıştır⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Avrupa'daki topraklarında birçok şehir ve kasabada güherçile üretimi yapılmasına rağmen bunların çok azı hakkında araştırma yapılmıştır. Osmanlı barut sanayisini ele alan genel eserlerde güherçile teminine ve üretimine önemli bir yer ayrılmıştır⁸. Ancak Kayseri⁹, Karaman¹⁰ ve

¹ Zeki Tez, "Güherçileden Karabaruta", *Bilim Tarihi*, 17 (1993), s. 8.

² Zeki Tez, *Kimya Tarihi*, V Yayınları, Ankara 1986, s. 132; Tez, "Güherçileden Karabaruta", s. 12. Barutun yaklaşık olarak $\frac{3}{4}$ 'ünü (% 75'ini) güherçile oluşturmaktadır.

³ Tez, "Güherçileden Karabaruta", s. 12.

⁴ Gábor Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 136.

⁵ Tez, "Güherçileden Karabaruta", s. 9.

⁶ Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 136-137.

⁷ Bu şehirler hakkında bkz. Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 137-139.

⁸ Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 135-173; Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 46-47, 50-63; Zafer

Bor'daki¹¹ güherçile üretimini anlatan çalışmalar haricinde müstakil çalışmalar yapılmamıştır. Yapılan bu çalışmalarda genellikle güherçile üretiminin ve imalathanelerinin (kârhâne) 17, 18 ve 19. yüzyıllardaki durumları ele alınmıştır.

Bu makalede 16. yüzyılın ikinci yarısında Maraş eyaletinde gerçekleştirilen güherçile üretimi ele alınmaktadır. Maraş'ta ilk kez güherçile üretimine başlanması, güherçile işletme şekillerinin zaman içinde geçirdiği dönüşümler ve işletme gelirleri ile çalışanları ele alınan başlıca konulardır. Osmanlı Arşivi'nde bulunan Maliyeden Müdevver, Mühimme ve Kamil Kepeci gibi defter serileri, çalışmada kullanılan başlıca kaynaklardır.

Maraş'ta Güherçile Üretimine Başlanması (1566)

Osmanlılar, güherçile üretimini Avrupa'daki çoğu devlet gibi tekellerine almışlar ve sıkı denetime tabi tutmuşlardır. Bu nedenle güherçile temin edilen toprakların devlet tekeli ve denetimi altında olmasına özen göstermişlerdir. Gerek bu tekel ve denetimi sağlamak/sürdürmek, gerekse güherçile üretilebilecek yeni yerler keşfetmek için beylerbeyi, sancakbeyi, defterdar ve kadılar görevlendirilmiştir¹².

Osmanlı merkezi yönetimi değişik zamanlarda taşradaki sancak ve eyalet yöneticilerine emirler göndererek buldukları bölgelerde güherçile temin edilebilecek yerleri araştırmalarını, güherçile bulmaları halinde numune göndermelerini ister ve kantarının kaçar akçeye mal olacağını sorardı¹³. Bazen de merkeze bir bölgede güherçile bulunduğu ile ilgili bilgi gelirdi. Bu durumda kadı, sancakbeyi ve beylerbeyi gibi görevlilere yazılan emirlerle bu hususun araştırılması, çıkartılabilecek güherçile miktarının ve maliyetinin tespit edilmesi istenirdi¹⁴.

Maraş eyaletinde güherçile işlenmeye, ilk durumdakine benzer bir şekilde başlanmıştır. Merkezden beylerbeyine gönderilen emirde güherçileye duyulan

Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmiri (XVIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 135-139, 148-159.

⁹ M. Metin Hülagü, "Osmanlı Devleti'nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (2001), s. 73-93.

¹⁰ Yunus İnce, "Kârhânenen Baruthâneye Karaman Eyaleti'nde Güherçile Üretimi (18-19. Yüzyıllarda)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIII/1 (2001), s. 11-30.

¹¹ Mehtap Çelik, "Osmanlı Devleti'nde Güherçile Kaynaklarına Dair Bir Araştırma: 17. ve 18. Yüzyıllarda Bor Kazâsı", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, ed. Ümit Ekin, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 153-165.

¹² Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 144-145.

¹³ *6 Numaralı Mühimme Defteri*, Özet-Transkripsiyon ve İndeks II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 108/1013; s. 208/1187; s. 276/1314, s. 304/1365.

¹⁴ BOA, MD, nr. 5, s. 65/152, (26 Muharrem 973/23 Ağustos 1565); *6 Numaralı Mühimme Defteri*, Özet-Transkripsiyon ve İndeks II, s. 138-139/1071, (25 Ramazan 972/26 Nisan 1565).

ihtiyaçtan bahsedilmiş ve güherçile temin edilebilecek yerlerde ehil kimselere işletilmesi istenmiştir¹⁵. Ancak Maraş eyaletinde güherçile işinde ehil olan kimse bulunamamıştır. Bu yüzden Halep, Hama ve Şam'a kadar olan bölge taranmış ve Hama'da güherçile işinden anlayan bir iki üstadın haberi alınmış fakat bunları da Halep beylerbeyi “*bize dahi güherçile için emir vârid olmuştur*” diyerek vermemiştir. Sonunda Karaman eyaletinde güherçile nazırı olan Ali Çavuş, Mahmud ve Cemşid isimli iki üstat ile birlikte Maraş'ta güherçile imkânlarını araştırmak üzere getirtilmiştir. Ali Çavuş ve beraberindeki üstatlar, Maraş eyaletinde Zamantu¹⁶ kazasında ve Kestere¹⁷ nahiyesinde güherçile üretilebilecek yerleri (ocak) tespit etmişlerdir. Bunlar, ocakların her birine 30'ar ırgad ile 2'şer üstat gerektiği, ırgadlarla işlenirse batmanı 50'şer akçeye, müsellemler veya mütekaid sipahilerle işlenirse batmanı 18'er akçeye mal olacağı tespitini yapmışlardır. Ancak hem Ali Çavuş ve iki üstat hem de yine Karaman eyaletinden getirecekleri diğer iki üstat için müstakil emr-i şerif çıkartılmasını istemişlerdir¹⁸. Bunun üzerine Karaman beylerbeyine Ali Çavuş'u güherçile işinde istihdam edilmek üzere Maraş'a göndermesi emredilmiştir¹⁹. Ayrıca Maraş beylerbeyine de Ali Çavuş'un Maraş vilayetine güherçile nazırı olarak atandığı bildirilmiştir²⁰.

Osmanlı merkezi idaresi, Maraş'taki güherçile işini bundan sonra da yakından izlemeye devam etmiştir. Maraş beylerbeyine gönderilen bir fermanın daha önce beylerbeyine güherçile işinin ne durumda olduğunun

¹⁵ BOA, *MAD*, nr. 2775, s. 196, (30 Muharrem 973 / 27 Ağustos 1565). Burada Diyarbakır beylerbeyi ve defterdarına güherçileye duyulan aşırı ihtiyaç dolayısı ile Diyarbakır'da güherçile işlenmeye başlanmasına dair gönderilen detaylı bir emir bulunmaktadır. Bu emrin bir benzeri Maraş beylerbeyine ve Halep defterdarına gönderilmiştir. Anlaşılan bu tarihte Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan seferi dolayısı ile devletin barut ihtiyacı üst seviyeye çıkmış ve Anadolu'da şimdiye kadar üretim yapılmayan eyaletlerde üretim yapılması istenmiştir.

¹⁶ Maraş eyaletinin en kuzeyinde yer alan ve bugün Kayseri ilinin büyük bir kısmını kapsayan Zamantu kazası için bkz. Refet Yınanç, Mesut Elibüyük, *Maraş Tabir Defteri (1563)*, C. II, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s. 667-816; İbrahim Solak, “XVI. Yüzyılda Zamantu Kazası”, *Dulkadir Beyliği Araştırmaları*, C. II, ed. Yaşar Alparslan, Mehmet Karataş ve Serdar Yakar, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2008, s. 169-181.

¹⁷ Kestere nahiyesi, Maraş eyaleti kazalarından Kars-ı Maraş'a (Kadirli) bağlıdır. İsmail Altınöz, *Dulkadir Beylerbeyliğinin Teşekkülü ve Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 70-71; Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları V 1563 Tarihlî Kars-ı Maraş Sancağı Muvasalat Tabir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 575. Nahiyenin ismi bazı defterlerde Köstere şeklinde geçse de burada kullandığımız belgede açıkça Kestere biçiminde yazılmıştır. Bkz. Dipnot 18.

¹⁸ BOA, *MAD*, nr. 2775, s. 543, (18 Rebiülahir 973 / 12 Kasım 1565).

¹⁹ BOA, *MAD*, nr. 2775, s. 526, (18 Rebiülahir 973 / 12 Kasım 1565).

²⁰ BOA, *MAD*, nr. 2775, s. 554, (18 Rebiülahir 973 / 12 Kasım 1565).

sorulduğu, onun da işletmek üzere olduğu cevabını verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca beylerbeyinden 1000 kantar²¹ güherçile göndermesi istenmiştir²².

1566 Mart tarihli bir belgede Ali Çavuş'un yaptığı keşifte 1565'tekinden farklı bir maliyet ortaya çıkmaktadır. Ali Çavuş güherçilenin amele ile işlenmesi durumunda kantarı 135 akçe (batmanı 18 akçe), müselleme ve mütekaid sipahiler ile işlenirse kantarının 90 akçeye (batmanı 12 akçeye) mal olacağını ve günde 3 batman üretim yapılabileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine merkez müselleme ve mütekaid sipahiler ile işlenmesini emretmiştir²³.

Güherçile Temininde Kullanılan Yöntemler

Osmanlı Devleti, güherçile bulunan toprakları tekeli ve denetimi altında tuttuğu gibi güherçile üretimini de denetimi altında tutmayı ilke edinmiştir. Bu durum, bir bölgede ilk kez güherçile üretimine başlandığında daha belirgindir. Güherçile üretimine başlanacak bölgeye devlet tarafından görevlendirilen ve işin ehli olan kişi, burada mirî bir imalathane kurardı. Bu kişi işletmeyi emanet usulü ile idare eder ve yaptığı iş karşılığında devletten belirli bir maaş alırdı. İmalathanenin ve üretimin ilk safhasının masrafları çevredeki mukataalardan karşılanırdı. Beylerbeyi, sancakbeyi ve kadı gibi görevlilere yazılan emirlerle üretimin her aşaması kontrol altında tutulur ve işin başındaki kişinin mümkün olduğu kadar çok güherçile üretmesinin sağlanması istenirdi²⁴.

1566'da Maraş'ta ilk kez güherçile üretimine başlandığında bir müddet emanet usulü ile üretim devam etmiştir. 1565 ve 1566 tarihli belgelerde adı geçen Ali Çavuş'un Maraş'taki mirî imalathanelerin başındaki görevli olduğu anlaşılmaktadır²⁵. Bundan yaklaşık 4 sene sonra, 1570'te, Maraş'taki güherçile işletmelerinin başındaki görevli Mirza Çavuş idi. Açıkça belirtilmese de Mirza Çavuş'un işletmelerin başında bir devlet görevlisi olarak bulunduğu anlaşılmaktadır²⁶. Ancak 1572'ye gelindiğinde Halep defterdarına yazılan bir hükümde, Mirza Çavuş, Maraş güherçilesini iltizamla işleten biri olarak

²¹ Bu dönemde 1 kantar yaklaşık olarak 56,4 kg'a denk geliyordu. Bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 33; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 443.

²² BOA, MD, nr. 5, s. 346/915, (6 Receb 973 / 27 Ocak 1566).

²³ BOA, MD, nr. 5, s. 469/1259, (27 Şaban 973 / 19 Mart 1566).

²⁴ Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 146; BOA, MAD, nr. 2775, s. 196, (30 Muharrem 973 / 27 Ağustos 1565); BOA, MAD, nr. 2775, s. 543, (18 Rebiülahir 973 / 12 Kasım 1565).

²⁵ BOA, MAD, nr. 2775, s. 196, 526, 543, 554, (1565); BOA, MD, nr. 5, s. 346/915, 469/1259, (1566).

²⁶ BOA, MD, nr. 9, s. 183/217, s. 183/218, (12 Şevval 977 / 20 Mart 1570). Belgelerde güherçile üretiminin iltizam ile gerçekleştirildiğini düşündürecek herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır. Aksine, Mirza Çavuş'un devlet görevlisi olarak işin başında bulunduğunu gösteren "Güherçile hizmetinde olan Mirza Çavuş" gibi ifadeler kullanılmıştır.

karşımıza çıkmaktadır²⁷. Eğer iki Mirza Çavuş da aynı kişi ise aradan geçen iki yıllık süre içerisinde Mirza Çavuş, işletmeyi iltizam ile üzerine almış olmalıdır.

Osmanlılar iltizam sistemi ile genellikle sınırları belirli bir mukataa biriminden elde edilecek vergi toplama hakkını, yapılan müzayedede en yüksek fiyatı teklif eden girişimciye, belirli bir süreliğine devrederdi²⁸. Bundan başka iltizam sistemi, güherçile ve barut üretimi ile bazı madenlerin işletilmesinde de kullanılırdı²⁹. Merkez, güherçile iltizamını bazı gelir ve imtiyazlar karşılığında en fazla güherçile üretmeyi taahhüt eden talibe devrederdi. Mültezime işletme masraflarını karşılaması için o bölgedeki belirli vergileri toplama hakkı verilirdi. Mesela Karaman'da bedel-i mütekaidin, cizye vergisi, çeşitli mukataalardan elde edilen gelirler ile avarız vergileri, işletmenin masraflarını karşılamak üzere güherçile iltizamının giderlerine tahsis edilmişti³⁰.

Çoğunlukla askeri sınıf mensubu olan mültezimler güherçile üretimini üstlenerek önemli bir kazanç kapısı elde etmiş oluyorlardı. Ayrıca iltizamı devralırken şartnameye koydukları imtiyazlarla da terfi ediyorlardı³¹.

1574'te Van'daki güherçile üretimi iltizam yöntemi ile gerçekleştiriliyordu. Van güherçile iltizamını deruhte eden mültezimler, işletmeyi 1571'de üzerlerine almışlardı³². Bu durum Van'daki güherçile işletmelerinin en azından 1571'den itibaren iltizam yöntemi ile idare edildiğini göstermektedir. Maraş eyaletinde de bazı vergi gelirlerinin işletme masraflarını karşılamak üzere tahsis edilmesi ile birlikte güherçile üretiminde iltizam sistemine 1570-1571 arası bir tarihte geçilmiştir. Eğer yukarıda Van'daki güherçile üretiminin iltizam sistemi ile gerçekleştirilmesine dair yaptığımız varsayım doğruysa Van ile Maraş güherçile işletmeleri birbirlerine yakın tarihlerde iltizam sistemine geçmiş olmalıdır³³.

1571 Mart ayında Maraş eyaletindeki güherçile iltizamını, üç yıl içinde 1100 kantar güherçile üretmeyi taahhüt eden İlyas ve Hacı Veled isimli iki kişi devralmıştı. İkisi de “*erbâb-ı tumardan*” olan İlyas ve Hacı Veled'in iltizamı ve

²⁷ 12 Numaralı Mübime Defteri, Özet-Transkripsiyon ve İndeks II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 230/1140, (24 Zilkade 979 / 8 Nisan 1572). Burada işletmenin iltizam ile Mirza Çavuş tarafından yürütüldüğüne şüphe bırakmayan “...iltizamı mücebince şimdiye dek ne mîkdâr güherçile virmek lâzîm gelmiş ise mezkûrdan taleb eyleyüp...” ifadeleri kullanılmıştır.

²⁸ Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, XXII (2000), s. 155.

²⁹ Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 147. İltizam sisteminin madenlerde işletme yöntemlerinden biri olarak kullanılması konusunda bkz. Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/1 (1943), s. 117-126.

³⁰ Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 152.

³¹ Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 148-149.

³² Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 147.

³³ Bu durumun imparatorluk çapında bir eğilim olup olmadığını tespit etmek için daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç vardır.

işletmeyi nasıl aldıkları ile ilgili detaylardan mahrumuz³⁴. Bunlar iltizamı, daha önce Maraş güherçile iltizamını deruhte ettiğini gördüğümüz, Mirza Çavuş'tan devralmış olmalı. Ancak kaynaklarda bu yönde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İlyas ve Hacı Vele'din mültezimliği sadece 2,5 ay sürmüş, iltizamı 1900 kantarlık artış yaparak 3000 kantar güherçile üretmeyi taahhüt eden kişiler devralmıştır³⁵. Belgeler, 1571-1573 tarihleri arasında 3 yılda 3000 kantar güherçile üretmeyi taahhüt eden en az yarım düzine iltizam ortaklığına işaret etmektedir. Bunlardan en uzun olanı 1 yıl 10 ay ile iltizamı 16 Mart 1572'de (1 Zilkade 979) alan Ahmed, Veli, Ali ve Abdurrahim isimli sipahilerin ortaklığıdır. Daha sonra 1 yıllık süresi ile iltizamı 25 Aralık 1573'te (1 Ramazan 981) devralan Elbistan sipahilerinden Abdulgaffar, Mustafa, Abdurrahman ve diğerlerinin ortaklığı gelir³⁶. Bunların dışında kalan mültezimlerin tasarruf süreleri daha kısadır. Bir ay içinde bile iltizamın birkaç mültezim arasında el değiştirdiği görülmektedir³⁷.

İltizamın sık sık el değiştirmesinin sebepleri çeşitlidir. Bir ay gibi kısa süreler içinde yaşanan değişikliklerin nedeni mültezimlerin zarar etmeleri durumunda bunu tazmin edecek zengin ve makbul kefiller vermemeleri/verememeleridir. 1573 başlarında Maraş güherçile iltizamına emin³⁸ olan Ahmed ve Abdurrahman'ın, kefil vermemekte ısrar etmesi, güherçile müfettişi Rumkale kadısı Mevlana Muhyiddin tarafından merkeze bildirilince, güherçile nazırı ve müfettişine gönderilen emirde eminlerin zararlarını tazmin edecek kefillerinin alınması, vermemeleri durumunda iltizamın ellerinden alınarak sıkı bir teftişten geçirilmeleri ve güherçile üretimi için topladıkları paralardan üzerlerinde kalanların tahsil edilmesi istenmiştir³⁹. İltizamın kısa süreler içinde el değiştirme sebeplerinden bir diğeri iltizam ortakları arasında yaşanan anlaşmazlıklardır. Eylül 1572'de iltizam emini Veli ile ortakları Ahmed ve Ali arasında anlaşmazlık yaşanınca iltizam, çeşitli şartlarla Veli'nin üretmesi gereken güherçileyi üretmeyi taahhüt eden Vilayet-i Dulkadiriyye sipahilerinden Mustafa ve Ebulkasım'a verilmiştir⁴⁰. İltizam

³⁴ BOA, *KK*, nr. 67, s. 419, (16 Rebiülahir 980 / 26 Ağustos 1572).

³⁵ BOA, *KK*, nr. 67, s. 543, (15 Cemaziyelevvel 980 / 23 Eylül 1572).

³⁶ BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 897, (7 Cemaziyelahir 984 / 1 Eylül 1576).

³⁷ Rebiülahir 980 (Ağustos-Eylül 1572) tarihli farklı belgelerde iltizamı üç farklı mültezim ortaklığının deruhte ettiği görülmektedir. Bunlar Sis livası tımarlı sipahilerinden Ömer ve Lütfullah (BOA, *KK*, nr. 67, s. 419), Vilayet-i Dulkadiriyye sipahilerinden Veli, Ahmed ve Ali (BOA, *KK*, nr. 67, s. 434) ve yine aynı eyalet sipahilerinden Mustafa ile Ebulkasım (BOA, *KK*, nr. 67, s. 434).

³⁸ Emin kelimesi genellikle mukataayı emaneten idare eden kişi manasında kullanılıyordu. Ancak burada işin başında bulunan kişi anlamında mültezim kastedilmektedir. Benzer bir durum 1574'te Van'daki güherçile işletmesinde de görülmektedir. Mültezim Hacı Çavuş, bazı belgelerde emin olarak geçmektedir. Bkz. Ağoston, *Barut, Top ve Tüflek*, s. 147.

³⁹ BOA, *KK*, nr. 67, s. 832, (4 Ramazan 980 / 8 Ocak 1573).

⁴⁰ BOA, *KK*, nr. 67, s. 434, (27 Rebiülahir 980 / 6 Eylül 1572).

değişikliklerinin en önemli sebebi ise mültezimlerin üretmeyi taahhüt ettiği güherçileyi teslim etmemeleridir. Bu durumda iltizam, taahhütlerini yerine getirmeyenlerin ellerinden alınmakla kalınmıyor, güherçile müfettişi, beylerbeyi, sancakbeyi veya kadılar aracılığı ile ellerinde kalan güherçilenin, barutun ve güherçile üretimi için topladıkları paranın tahsiline çalışılıyordu⁴¹.

1571-1573 yılları arasında 3 yılda 3000 kantar güherçile üretimi karşılığında Maraş güherçile iltizamını elinde tutan mültezimlerin çoğu, ortaklıklar kurarak bu işe girişmişlerdi⁴². Genellikle bu ortaklardan bir iki tanesinin ismi belgelere yansımış, diğerleri “*ve şerikeleri*” ifadesiyle kaydedilmişlerdir⁴³. İsimleri belgelere kaydedilen ortaklar, büyük olasılıkla işletmenin başında bulunan ve güherçile işinden anlayan kişilerdir.

Güherçile iltizamını alan kişiler, genellikle Maraş eyaletinin sipahileriydi⁴⁴. Bu sipahiler bazen tımar gelirleri karşılığı hizmet ediyorlar⁴⁵, bazen de iltizamı alırken koydukları şartlar gereği tımarlarına terakki elde ediyorlardı⁴⁶. Merkezin güherçile iltizamını verirken dikkat ettiği husus, mültezimlerin bu işten anlayan kişiler olması idi. Bu nedenle merkeze gönderilen arzlarda güherçile iltizamına talip olanların “*ebli-vukâf*” olduğu ve “*a'lâ güherçile ma'denleri*” bildiği özellikle belirtiliyordu⁴⁷.

1574'ten itibaren Maraş güherçile iltizamında önceki yıllara nazaran bazı değişiklikler görülmeye başlandı. Malazgirt kalesi dizdarı Mustafa Ağa, 1574'te Maraş güherçile iltizamını devralınca daha önceki mültezimlerden farklı olarak güherçile yerine, 2000 kantar barut teslim etmeyi taahhüt etti⁴⁸. Kaynaklarda Mustafa Ağa'nın neden böyle bir teklifle iltizamı aldığına dair herhangi bir bilgi

⁴¹ BOA, MAD, nr. 7534, s. 897, (7 Cemaziyelahir 984 / 1 Eylül 1576).

⁴² İş ortaklıkları hakkında karşılaştırmalı ve genel bir çalışma için bkz. Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, çev. Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

⁴³ BOA, KK, nr. 67, s. 434, (27 Rebiülahir 980 / 6 Eylül 1572); BOA, MAD, nr. 7534, s. 897, (7 Cemaziyelahir 984 / 1 Eylül 1576).

⁴⁴ Mültezimler arasında Vilayet-i Dulkadriyye sipahileri çoğunluktadır. Bazen bunlar Sis sancağı (BOA, KK, nr. 67, s. 419) ve Elbistan kazası (BOA, MAD, nr. 7534, s. 897) gibi eyalet içinde buldukları yerleri gösteren ifadelerle kaydedilmişlerdir.

⁴⁵ Mesela 1572'de “*erbâb-ı tımarları*” İlyas ve Hacı Veled ile bunlardan sonra iltizamı devralan Ömer ve Lütfullah tımarlarıyla hizmet eden sipahilerdendi (BOA, KK, nr. 67, s. 419).

⁴⁶ Vilayet-i Dulkadriyye sipahilerinden Mustafa ve Ebulkasım, ortakları ile anlaşmazlık yaşayan Veli'nin yerine güherçile iltizamına talip olurken tımarlarına terakki istemişlerdi. Merkez ikilinin isteklerini kabul etmiş ve Mustafa'ya 5000, Ebulkasım'a da 3000 akçelik terakki yapmıştı. Ayrıca Veli'nin 8000 akçelik terakkisi de geri alınmıştı (BOA, KK, nr. 67, s. 434).

⁴⁷ BOA, KK, nr. 67, s. 419, (16 Rebiülahir 980 / 26 Ağustos 1572); BOA, KK, nr. 67, s. 543, (15 Cemaziyelevvel 980 / 23 Eylül 1572).

⁴⁸ BOA, MAD, nr. 7534, s. 216, (28 Safer 984 / 27 Mayıs 1576). Mustafa'nın iltizamı devralış tarihi 26 Aralık 1574'tür (12 Ramazan 982). BOA, MAD, nr. 7534, s. 897, (7 Cemaziyelahir 984 / 1 Eylül 1576).

bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu konuda bazı tahminler yapılabilir: 2000 kantar barut için yaklaşık olarak 1500 kantar güherçileye ihtiyaç vardır. 1500 kantarlık güherçile⁴⁹ daha önceki mültezimlerin tekliflerinin yarısını oluşturmaktadır. Ancak barutun diğer bileşenleri (odun kömürü ve kükürt) ile barut üretmek için gerekli olan tesis, tecrübe ve işgücünün ek bir maliyet getirdiği düşünüldüğünde bu teklifin diğerleri ile eş değer hatta onlardan daha iyi olduğu kabul edilebilir. Ayrıca güherçile işletmelerinden baruthanelere teslim edilen güherçilenin barut elde etmek için yeterli kalitede olmaması nedeniyle burada yeniden işlenmek zorunda kalındığı ve bunun merkezi idareye ek bir yük getirdiği düşünülürse⁵⁰, merkez bürokrasisinin 3000 kantar güherçile yerine 2000 kantar barutu neden makul buldukları daha iyi anlaşılır.

Maraş güherçile iltizamını Malazgirt kalesi dizdarı Mustafa Ağa'dan sonra 1576'da Halep Türkmen Sancağı Beyi Murad devraldı⁵¹. Murad, daha önce Maraş Alaybeyi idi ve Halep Türkmen emanetini ve Maraş güherçilesini 25.000 akçe ziyade ile ve sancak şartıyla almıştı⁵².

Mustafa Ağa ve Murad Bey zamanında güherçile iltizamının sınırları oldukça genişledi. İltizam artık "*Maraş ve tevâbi'i güberçilesi*" olarak adlandırılıyordu⁵³. Üzeyir, Tarsus, Adana, Antakya, Yeni İl, Mardin gibi bu tarihte Maraş eyaletine dâhil olmayan⁵⁴ yerlerin kadılarına Maraş güherçile iltizamı ile ilgili emirler gönderiliyordu⁵⁵. Kadılara gönderilen emirlerden bu kazalarda Maraş güherçile iltizamına dâhil kârhâneler olduğu anlaşılmaktadır. Oysa eyalette güherçile işlenmeye Zamantu, Kestere⁵⁶, Maraş ve Elbistan'daki birkaç kârhâne başlanmıştı. Hatta Maraş eyaletinde güherçile işlenmesi doğrultusunda ferman gönderilmesi üzerine Elbistan'da kurulan işletme, iklimin elverişsiz, kışın soğuk olması nedeni ile yine merkezin bilgisi doğrultusunda bozulup daha ılıman iklime sahip olan Maraş'a taşınmıştı⁵⁷. Anlaşılan, Maraş

⁴⁹ Barutun yaklaşık olarak % 75'ini güherçile oluşturuyordu. Tez, *Kimya Tarihi*, s. 132; Tez, "Güherçileden Karabaruta", s. 12. Buna göre 2000 kantar barutun % 75'i 1500 kantar yapar.

⁵⁰ Baruthanelere gönderilen güherçile çoğu zaman istenilen kalitede olmuyor, bunun için yeniden işlemden geçirilmesi gerekiyordu. Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 172; İnce, "Kârhânedeki Baruthâneye Karaman Eyaleti'nde Güherçile Üretimi (18-19. Yüzyıllarda)", s. 26.

⁵¹ BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 179, (15 Safer 984 / 14 Mayıs 1576); BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 216, (28 Safer 984 / 27 Mayıs 1576).

⁵² BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 585, (13 Rebiülahir 984 / 10 Temmuz 1576); BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 1170, (18 Şaban 984 / 10 Kasım 1576).

⁵³ BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 303, (29 Safer 984 / 28 Mayıs 1576).

⁵⁴ Bunların tamamı 1568-1574 ve 1578-1588 tarihli sancak listelerinde başka eyaletlerin sınırları içinde yer almaktadır. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 133-181.

⁵⁵ BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 216, (28 Safer 984 / 27 Mayıs 1576).

⁵⁶ BOA, *MAD*, nr. 2775, s. 543, (18 Rebiülahir 973 / 12 Kasım 1565).

⁵⁷ BOA, *MD*, nr. 9, s. 183/217, s. 183/218, (12 Şevval 977 / 20 Mart 1570).

güherçilesi iltizamla işletilmeye başladıktan sonra kârhânelerin sayısı artmış ve birçok kazaya yayılmıştı.

Güherçile İşletmelerinin Gelir Kaynakları

Devlet, güherçile işletmelerinin masraflarını karşılamak için bölgedeki çeşitli gelir/vergi kalemlerini işletme giderlerine tahsis ediyordu. Bu gelirler eyaletten eyalete farklılık gösterebiliyordu. Mesela Karaman eyaletinde emekli sipahilerden toplanan vergiler (*bedel-i mütekaidin*), avarız vergileri, cizye vergileri ve bazı mukataalardan elde edilen gelirler, güherçile işletmelerinin giderlerini karşılamak için ayrılmıştı⁵⁸.

Maraş eyaletinde devlet eli ile güherçile işlenmeye ilk kez başladığında masrafların çevre mukataalardan karşılandığını görmüştük⁵⁹. Güherçile kârhânelerinin iltizam sistemi ile işletilmesine geçildiğinde ise masraflar çoğunlukla sipahizadelerden alınan *bedel akçesi* ile karşılanmaya çalışılmıştır⁶⁰. *Bedel*, sipahizadelerin işletmelerde çalışma yükümlülüğünden kurtulmak için ödedikleri paraya verilen isimdi⁶¹. Sipahizadeler, Maraş güherçile işletmelerinde 20-25 gün çalışır ya da yerine 1 altın bedel akçesi öderlerdi⁶².

Maraş'ta güherçile imalathanelerinin iltizam yöntemi ile idare edilmeye başlanmasından birkaç yıl sonra sipahizadelerden toplanan bedel akçesinden başka gelir kaynaklarının da işletme masraflarını karşılamak için ayrıldıkları görülmektedir. Bunlar genellikle tahsil zamanı belli olmayan (zuhurata bağlı) *bâd-ı hevâ* türü vergilerdir⁶³. Güherçile iltizamına dâhil olan vergiler kaynaklarda bazen sadece *bâd-ı hevâ* adı ile verilirken⁶⁴ bazen de *bâd-ı hevâ* ile birlikte *dem* ve *siyaset* ve *resm-i arûsâne* gibi yine *bâd-ı hevâ* türü vergilerle birlikte kaydedilmişlerdir⁶⁵. 1576 tarihli bir belgede ise *bâd-ı hevânın* ve *resm-i arûsânenin* haricinde *öşür mahsulleri* ile *resm-i çift* vergilerinin güherçile iltizamına dâhil olduğu görülmektedir⁶⁶. Güherçile iltizamına sipahizadelerden toplanan

⁵⁸ Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 151-152.

⁵⁹ BOA, *MAD*, nr. 2775, s. 196, (30 Muharrem 973 / 27 Ağustos 1565); BOA, *MAD*, nr. 2775, s. 543, (18 Rebiülahir 973 / 12 Kasım 1565).

⁶⁰ BOA, *KK*, nr. 67, s. 440, (29 Rebiülahir 980 / 8 Eylül 1572); BOA, *KK*, nr. 67, s. 543, (15 Cemaziyelevvel 980 / 23 Eylül 1572); BOA, *KK*, nr. 67, s. 805, (25 Şaban 980 / 31 Aralık 1572); BOA, *KK*, nr. 67, s. 813, (1 Ramazan 980 / 5 Ocak 1573); BOA, *D.EVM*, nr. 26278, s. 184, (7 Safer 981 / 8 Haziran 1573).

⁶¹ Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 158.

⁶² Sipahizadelerin Maraş eyaleti güherçile işletmelerinde çalışacakları süre 1573 tarihli bir belgeye göre 20 gün; 1576 tarihli başka bir belgeye göre ise 25 gündür. BOA, *KK*, nr. 67, s. 1169, (16 Zilhicce 980 / 19 Nisan 1573); BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 1235, (14 Şaban 984 / 6 Kasım 1576).

⁶³ *Bâd-ı hevâ* türü vergiler için bkz. Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", *DİA*, IV (1991), s. 416-418.

⁶⁴ BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 216, (28 Safer 984 / 27 Mayıs 1576).

⁶⁵ BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 1529, (3 Zilkade 984 / 22 Ocak 1577).

⁶⁶ BOA, *MAD*, nr. 7534, s. 343, (3 Rebiülevvel 984 / 31 Mayıs 1576).

bedel akçesi haricinde bâd-ı hevâ ve diğer vergilerin dâhil edilmesi veya edilmemesi mültezimlerin iltizamı devralırken öne sürdükleri şartlarla ilgilidir. Mültezimler işletme masraflarını karşılamak için bedel akçesi haricindeki vergilerin de iltizamlarına dâhil edilmesini istemiş olmalılar.

Güherçile İşletmelerinde Yolsuzluk ve Teftiş

İltizam sistemi ile işletilen bir güherçile kârhânesinde mültezimlerin üretmeyi taahhüt ettikleri güherçileyi eksiksiz ve zamanında teslim etmeleri çok önemliydi. İltizam şartlarına aykırı olarak üretim yapmayan veya eksik üretim yapan mültezimlerin ellerinden güherçile iltizamı alınıyordu. Mültezimler sadece iltizamı kaybetmekle kalmıyor aynı zamanda işletme masraflarını karşılamak için sipahizadelerden topladıkları bedel akçelerini yemekle (*ekel ü bel*) de suçlanıyorlardı. Gerçekten de bu mültezimlerin çoğu herhangi bir üretim yapmadıkları halde sipahizadelerden yüklü miktarda bedel akçesi toplamışlardı. Hatta bazı mültezimler reyaya zulmediyor, zor kullanarak sipahizade olmayanlardan para toplama işine girişiyorlardı⁶⁷. Osmanlı merkezi idaresi, mültezimlerin cebri hareketlerini ve yolsuzluklarını önleyebilmek ve zimmetlerinde kalan paraları kendilerinden veya kefillerinden tahsil edebilmek için yerel yetkilileri, güherçile nazırını ve müfettişini görevlendiriyordu⁶⁸. Mültezimlerin zimmetlerinde kalan paraların tahsil edilmesi işi asıl olarak güherçile nazır ve müfettişinin görevi idi⁶⁹. Ancak beylerbeyi, sancakbeyi ve kadı gibi yerel yetkililer mültezimlerin teftişi ve zimmetlerinde kalan paraların tahsil ile huzura çıkarılmaları gerekenlerin bulunup getirilmesi gibi konularda nazır ve müfettişe yardımcı oluyorlardı⁷⁰.

Eski mültezimlerin zimmetinde kalan paraları tahsil etmek için başvuru bir diğer yöntem yine iltizam sistemi idi. Bununla güherçile iltizamında meydana

⁶⁷ 1572'de Maraş güherçile mültezimi Hacı Veled, sipahizadelerden yüklü miktarda bedel akçesi toplamasına rağmen herhangi bir üretim yapmamış, üstelik her kime rast geldiyse haksız yere 2'şer 3'er akçe toplamıştı. Bir tahmine göre Hacı Veled'in topladığı para 2000-3000 altından fazla idi. BOA, KK, nr. 67, s. 805, (25 Şaban 980 / 31 Aralık 1572). 1576'da ise Maraş ve tevâbi' güherçilesine mültezim olan Mustafa Bey, reyaya zulmediyor ve sipahizade olanlardan ve olmayanlardan topladığı paraları istediği gibi harcıyordu. BOA, MAD, nr. 7534, s. 303, (29 Safer 984 / 28 Mayıs 1576).

⁶⁸ Anlaşılan bazı mültezimler güherçile üretmek için topladıkları paraları yemekle kalmıyor ortadan da kaybolabiliyorlardı. 1572'de güherçile emini Veli, sipahizadelerden topladığı paralarla ortadan kaybolunca güherçile nazır Elbistan kadısı Mevlana Yakub, Veli'yi bulmakla ve zimmetinde kalan parayı tahsil etmekle görevlendirilmişti. BOA, KK, nr. 67, s. 440, (29 Rebiülahir 980 / 8 Eylül 1572).

⁶⁹ 1573'te ise Vilayet-i Dulkadriyye'deki güherçile kârhânesi mültezimlerinin zimmetinde kalan paraların güherçile nazır ve müfettişi marifetiyle tahsil edilmesi isteniyordu. BOA, KK, nr. 67, s. 832, (4 Ramazan 980 / 8 Ocak 1573).

⁷⁰ 1577'de Halep, Diyarbakır, Maraş ve Kıbrıs beylerbeyleri, sancakbeyleri ve kadıları güherçile müfettişine yardımcı olmak üzere görevlendirilmişlerdi. BOA, MAD, nr. 7534, s. 1508, (3 Zilkade 984/22 Ocak 1577); BOA, MAD, nr. 7534, s. 1565, (7 Zilkade 984/26 Ocak 1577).

gelen *bel'ıyyât ve ketmiyyâtın* teftişi iltizama veriliyordu. Yeni mültezimler yolsuzluğu sabit olan eski mültezimin zimmetinde kalan paraları tahsil etmeyi vaat ediyorlardı. Mesela 1572'de erbâb-ı tımdan olan İlyas ve Yakub, Maraş ve Rumkale'de⁷¹ kârhâneler kuran ancak çok cüzi bir üretim yapan Hacı Veled'in *bel'ıyyâtını* 3000 sikke floriye kabul etmişlerdi. Buna karşılık İlyas ve Yakub kendileri ve mübaşirleri için tımar ve terakki istemişlerdi⁷². İlyas ve Yakub'un daha önceki mültezim olan Hacı Veled'i teftiş etmekten başka güherçile üretimi ile ilgilendiklerine dair bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak bazı durumlarda güherçile iltizamındaki yolsuzlukları teftiş etmeyi üstlenen mültezimlerin aynı zamanda güherçile üretimi ile de uğraştıkları görülmektedir. 1577'de erbâb-ı tımdan Şah Veli, Şah Hüseyin ve ortakları hem Vilayet-i Maraş'taki güherçile iltizamını hem de iltizamdaki *bel'ıyyâtın* teftişini 33.000 altına iltizamla almışlardı⁷³. Anlaşılan Şah Veli ve ortakları kendilerinden önce iltizamı devralan ve yolsuzluğu sabit olan bütün mültezimleri teftiş yetkisine sahiplerdi. Bunlar arasında Hacı Veled, Zamantu Alaybeyi Ahmed ve Kaya Sabitoğulları'nın (veya Naiboğulları) adları özellikle zikredilmektedir⁷⁴. Bu mültezimlerin adları borçlarının fazlalığı ve yolsuzluklarının aşikârlığı sebebi ile belgelere girmiş olmalıdır.

İşletme Çalışanları

Günlükçüler, yaya ve müsellemler, kale askerleri, emekli sipahiler ve sipahizadeler Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı eyalet ve sancaklarında güherçile işletmelerine işgücü sağlıyorlardı⁷⁵. Maraş eyaletindeki kârhânelerde ise genellikle sipahizadeler çalıştırılıyordu⁷⁶. Sipahizadeler güherçile işletmelerinde

⁷¹ Rumkale (Halfeti) için bkz. Hasan B. Karadeniz, "XVI. Yüzyılda Rum Kale" *Belleten*, LXII/234 (1988), s. 425-455.

⁷² BOA, KK, nr. 67, s. 805, (25 Şaban 980 / 31 Aralık 1572); BOA, D.EVM, nr. 26278, s. 184, (7 Safer 981 / 8 Haziran 1573).

⁷³ BOA, MAD, nr. 7534, s. 1508, (3 Zilkade 984 / 22 Ocak 1577); BOA, MD, nr. 34, s. 41/85, (17 Muharrem 986 / 26 Mart 1578).

⁷⁴ BOA, MAD, nr. 7534, s. 1565, (7 Zilkade 984 / 26 Ocak 1577).

⁷⁵ Güzelhisar'daki güherçile işletmelerinde Aydın yaya ve müsellemleri, Kayseri, Kütahya ve Erzurum'daki işletmelerde kale askerleri, Karaman eyaletindeki işletmelerde ise kale askerleri ile birlikte emekli (mütekaid) sipahiler ve sipahizadeler çalıştırılıyordu. Bkz. Ágoston, *Barut, Top ve Tüfekte*, s. 157-158.

⁷⁶ 16. yüzyılın ilk yarısında Maraş'taki sipahi ve sipahizadelerin büyük çoğunluğu Dulkadirli soyundan geliyordu. 1526'da Bozok Sancağı tahriri yapılırken Osmanlı Devleti'nin yerleştirmeye çalıştığı yeni vergi düzenine karşı çıkan Türkmenler ve dirlikleri ellerinden alınan sipahiler, Maraş'ın da içinde bulunduğu eski Dulkadir Beyliği topraklarında 1526-1527 yıllarında Baba Zünnun ve Kalender Çelebi gibi isyanlara katılmıştı. Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştıran bu isyanlar, sipahilere dirliklerinin geri verileceği vaat edilerek bastırılabilmişti. Dulkadirli sipahilerinin bu etkinliği devletin uygulamaya koyduğu politikalarla tedricen kırıldı. Öncelikle 7 yıldan beri mazul olan ve tımar talebinde bulunmayan sipahizadeler, raiyyet statüsüne geçirilerek vergilendirildi. Ardından, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında, bölgedeki konar-göçerler yerleşik hayata

çalışmaları karşılığında olağanüstü durumlarda alınan vergilerden (*avarız-ı divaniyye* ve *tekâlif-i örfiyye*) ve kulluk vergilerinden (*raiyyet rüsumu*) muaf tutuluyorlardı⁷⁷. Ancak tımarlı sipahiler, subaşılar, eminler ve amiller, sipahizadelerden bu tür vergileri zaman zaman talep edebiliyorlardı. Güherçile hizmetindeki sipahizadeler bu durumu, defter-i hakanide sipahizade olarak kaydedildiklerini, kimsenin raiyyeti olmadıklarını, güherçile hizmetinde olduklarını ve güherçile üretimine çok faydaları dokunduğunu vurgulayarak merkeze şikâyet ediyorlardı. Hatta bazen bunlara ek olarak ellerinde güherçile eminlerinden aldıkları temessüklerinin bulunduğunu söylüyorlardı. Merkezin bu tür şikâyetlere karşı tavrı netti. Bey ve kadırlara gönderilen emirlerle şikâyeti yapanların defter-i hakanide sipahizade olarak kaydedilip kaydedilmediklerinin ve güherçile hizmetinde olup olmadıklarının teftiş edilmesi isteniyordu. Sipahizadeler herhangi bir tımarlı sipahinin raiyyeti değil ve güherçile hizmetinde çalışıyorlar ise avarız vergilerinin ve raiyyet rüsumunun aldırılmaması emrediliyordu⁷⁸.

Sipahi, subaşı, emin ve amillerin güherçile işleyen sipahizadelerden istekleri avarız vergileri ile sınırlı değildi. Bazen bunlar güherçile hizmetinde çalışmayıp bedel akçesi ödeyecek sipahizadelerden bedel akçesi için belirlenen fiyat olan 1 altından daha fazlasını talep edebiliyorlardı. Ayrıca güherçile hizmetindekilerin zorla “*yem ve yemeklerini*” alıyorlardı⁷⁹.

geçirilerek vergilendirildi ve dirlikler büyük ölçüde el değiştirerek Dulkadirli soyundan gelmeyen sipahlere devredildi. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Alaaddin Aköz ve İbrahim Solak, “Dulkadirli Beyliği’nin Osmanlı Devletine İlhakı ve Sonrasında Çıkan İsyânlar”, *Dulkadir Beyliği Araştırmaları*, C. I, ed. Yaşar Alparşlan, Mehmet Karataş ve Serdar Yakar, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2007, s. 115-127; Doğan Yörük, “Karaman ve Dulkadir Beylikleri Bakıyyelerinin Osmanlı İlhak Sürecine Verdikleri Tepkiler”, *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu*, C. I, ed. Cevdet Kabakcı ve İlyas Gökhan, Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2012, s. 193-208.

⁷⁷ Maraş eyaletinde güherçile işlenmeye başlanmadan önceki tarihlere ait tahrir defterlerinde sipahiler ve sipahizadeler herhangi bir hizmet karşılığı olmaksızın muaf olarak kaydedilmişlerdi (Kurt, *1563 Tarihli Kars-ı Maraş Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, s. XLI). Anlaşıldığı kadarı ile devlet zamanla bu unsurlardan bazı hizmetleri yerine getirmelerini talep ediyor ve bunun karşılığında bazı muafiyetler tanıyordu. Belgelerden herhangi bir hizmet görmeyen veya vilayet defterine “*bâric ez-defter*” olarak kaydedilen sipahizadelerin güherçile işinde çalıştırıldığı anlaşılmaktadır (BOA, KK, nr. 67, s. 449, 24 Rebiülahir 980 / 3 Eylül 1572; BOA, KK, nr. 67, s. 452, 24 Rebiülahir 980 / 3 Eylül 1572).

⁷⁸ BOA, KK, nr. 67, s. 31, (15 Muharrem 980/28 Mayıs 1572); BOA, KK, nr. 67, s. 83, (28 Muharrem 980/10 Mayıs 1572); BOA, KK, nr. 67, s. 228, (15 Rebiülevvel 980/26 Temmuz 1572); BOA, KK, nr. 67, s. 1169, (16 Zilhicce 980/19 Nisan 1573); BOA, MAD, nr. 7534, s. 534, (2 Rebiülahir 984/29 Haziran 1576); BOA, MAD, nr. 7534, s. 538, (1 Rebiülahir 984/28 Haziran 1576); BOA, MAD, nr. 7534, s. 1235, (14 Şaban 984/6 Kasım 1576).

⁷⁹ BOA, KK, nr. 67, s. 1169, (16 Zilhicce 980/19 Nisan 1573); BOA, MAD, nr. 7534, s. 1235, (14 Şaban 984/6 Kasım 1576).

Güherçile hizmetinde olan sipahizadeler, eyaletler arasında çeşitli farklılıklar bulunmakla birlikte, işletmelerde nöbet usulü ile çalışıyorlardı. İşletmelerde çalışan sipahizadeler, sayılarına bağlı olarak belirli süreler içinde rotasyona tabi tutuluyorlardı. Mesela Kayseri’de bu süre 2 yılda bir idi⁸⁰. Ancak subaşılar, eminler ve amiller sipahizadelerin nöbet usulü ile çalıştıklarına bakmaksızın onlardan avarız vergilerini ve raiyyet rüsümünü talep ediyorlardı. Sipahizadelerin durumu merkeze bildirmeleri üzerine bunların “*nevbet ile istihdamı*” ettirilmeleri “*nevbetlerine tecavüz edilmemesi*” doğrultusunda emirler gönderiliyordu⁸¹.

Sipahizadelerin merkeze yaptığı şikâyetler sonucunda beylere ve kadırlara gönderilen emirlerde şikâyeti yapan kişilerin isimleri tek tek kaydedilmiştir. Bunlar çoğunlukla herhangi bir aidiyeti ifade etmeyen “...*nam sipahizadeler kapuma gelüb*” kalıbıyla kaydedilmişlerdir⁸². Az da olsa sipahizadelerin mensubu buldukları cemaat isimleri ile kaydedildikleri görülmektedir⁸³. Merkeze bizzat veya aracılığı vasıtasıyla şikâyetlerini ileten kişiler, kuşkusuz belirli bir gurubun temsilcileridir. Sipahizadelerin İstanbul’a kadar gelerek şikâyetlerini padişah kapısında dile getirmeleri, konunun kendileri için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bunlar daha önce elde ettikleri ayrıcalıkları kaybetmek ve ek bir mali yükü üstlenmek istemiyorlardı.

Sipahizadeler diğer hizmetlerden muaf olmak ve avarız türü vergileri ödemekten kurtulmak için genellikle güherçile hizmetinde olduklarını öne sürüyor ve muafiyetlerini korumaya gayret ediyorlardı. Ancak bunun tersi durumlar da söz konusu olabiliyordu. Yerine getirdikleri hizmetler karşılığında muafiyet elde eden sipahizadeler, güherçile hizmeti ile yükümlü tutulduklarında bundan kaçmanın yollarını arıyorlardı. Güherçile müfettişi olan Elbistan kadısı Mevlana Yakub, Adana sipahizadelerini Elbistan sipahizadeleri ile birlikte güherçile hizmetine yazdırınca böyle bir durum ortaya çıktı. Adana sipahizadeleri, Müslüman hacıları, Arap, Acem ve Rum tüccarları Akköprü’den Tekirbeli’ne ve Misis’ten Kurtkulağı derbendine kadar sağ salim götürdüklerini ve yine bunları Mekke’den gelirken Kurtkulağı’nda⁸⁴ karşılayarak aynı yoldan

⁸⁰ Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 159.

⁸¹ BOA, MD, nr. 19, s. 110/235, (2 Safer 980/14 Haziran 1572); BOA, MD, nr. 21, s. 85/208, (10 Şevval 980/13 Şubat 1573); BOA, KK, nr. 67, s. 1169, (16 Zilhicce 980/19 Nisan 1573).

⁸² BOA, KK, nr. 67, s. 31, (15 Muharrem 980/28 Mayıs 1572); BOA, KK, nr. 67, s. 83, (28 Muharrem 980/10 Mayıs 1572); BOA, KK, nr. 67, s. 228, (15 Rebiülevvel 980/26 Temmuz 1572); BOA, MAD, nr. 7534, s. 534, (2 Rebiülahir 984/29 Haziran 1576); BOA, MAD, nr. 7534, s. 538, (1 Rebiülahir 984/28 Haziran 1576).

⁸³ BOA, KK, nr. 67, s. 1169, (16 Zilhicce 980/19 Nisan 1573); BOA, MAD, nr. 7534, s. 1235, (14 Şaban 984/6 Kasım 1576).

⁸⁴ Konya Ereğlisi-Adana ve Adana-Antakya arasındaki yollar üzerinde bulunan bu yerleşim yerleri ve güzergâhlar hakkında bkz. Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, C. I, çev. Nilüfer Epçeli, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 180-193.

geçirdiklerini, sancaktaki limanları küffardan koruduklarını eğer güherçile işinde çalıştırılırlarsa dağılabileceklerini ve bu derbentlerin korumasız kalacağını öne sürmüşlerdir. Merkez, Adana sipahilerinin bu isteğini yerinde bularak Adana beyine sancaktaki derbentleri ve limanları koruyan, Müslüman hacılara yardım eden sipahizadelere güherçile hizmetinin teklif olunmamasını emretmiştir. Ayrıca derbent ve iskelelerde çalışan sipahizadelerin kaçır kişi olduğunun tespit edilmesi istenmiştir⁸⁵. Burada amaç bahsedilen güzergâhlarda görev yapan sipahizadeleri belirleyerek bunların dışında kalanları vergilendirebilmek veya güherçile üretimi gibi alanlarda çalıştırabilmektir.

Sonuç

Maraş eyaletinde güherçile üretimine merkezin baruta olan aşırı ihtiyacı sonucunda 16. yüzyılın ikinci yarısında başlanmıştır. Maraş'taki kârhâneler önce emanet sistemi ile bir çavuş nezaretinde işletilmiş birkaç yıl sonra da iltizam sistemine geçilmiştir. Başlangıçta birkaç kazada ve sınırlı sayıda ocakta gerçekleştirilen üretim, iltizam sistemi sayesinde kısa sürede tüm eyalete yayılmıştır. Hatta mültezimlerin verdikleri teklifler doğrultusunda Maraş güherçile iltizamının sınırları bazı komşu eyaletlerin topraklarını kapsayacak şekilde genişlemiştir. Ancak güherçile üretimi, iltizamdaki bu gelişmeye paralel olarak gerçekleşmemiş ve merkezin beklentilerinin gerisinde kalmıştır. Uzman personel eksikliği, mültezimlerin suüstimalleri ve bazı yerlerde iklimin elverişsiz olması bunun başlıca sebepleridir.

Güherçile üretimin yapıldığı birçok yerde iş gücü olarak mütekaid sipahiler, sipahizadeler, günlükçüler, hisar erleri, yaya ve müsellemler kullanılmışken Maraş'ta çoğunlukla sipahizadeler istihdam edilmiştir. 16. yüzyılın başında herhangi bir hizmeti yerine getirmeden avarız vergilerinden ve raiyyet rüsumundan muaf olan sipahiler ve sipahizadeler yüzyılın sonlarına doğru yerine getirdikleri bazı hizmetler karşılığında bu vergilerden muaf olmuşlardır. Bu durum, 1526 ve 1527'de bölgede meydana gelen Baba Zünnun ve Kalender Çelebi isyanları sonucunda bazı ayrıcalıklar elde eden Dulkadirli sipahilerinin zaman içinde Osmanlı sistemi içine dâhil edilmesi şeklinde yorumlanabilir. Yapılan araştırmalar 16. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki sipahiler ve sipahizadeler arasında Dulkadirli etkinliğinin azaldığını göstermektedir. Ayrıca bu dönemde ateşli silahları kullanabilen askerlere daha fazla ihtiyaç duyulmaya başlanmış bu durum sipahilerin eski önemlerinin azalmasına neden olmuştur. Bununla bağlantılı olarak Osmanlı Devleti yaya, müsellemler ve sipahizadeleri daha çok yardımcı kuvvetler olarak kullanmayı tercih etmiştir. Aslında sipahizadelerin yardımcı unsur olarak kullanılmalrı hem kendileri hem de devlet açısından karlı bir durumdur. Devlet güherçile gibi stratejik öneme sahip madenlerin üretiminde sipahizade işgücünü kullanarak işletme maliyetlerini düşürmüş, sipahizadeler de avarız ve raiyyet rüsumu gibi vergilerden kurtulmuştur.

⁸⁵ BOA, MD, nr. 21, s. 288/683, (29 Zilhicce 980 / 2 Mayıs 1573).

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, *D.EVM*, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defterî Evâmîr-i Maliye Kalemi Defterleri,) nr. 26278.

BOA, *KK* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi), nr. 67.

BOA, *MD* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri), nr. 5, 9, 19, 21, 34.

BOA, *MAD* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler), nr. 2775, 7534.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

6 Numaralı Mühimme Defteri, Özet-Transkripsiyon ve İndeks II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

12 Numaralı Mühimme Defteri, Özet-Transkripsiyon ve İndeks II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Kitap ve Makaleler

ÂGOSTON, Gábor, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

AKÖZ, Alaaddin ve İbrahim Solak, “Dulkadirli Beyliği'nin Osmanlı Devletine İlhakı ve Sonrasında Çıkan İsyenlar”, *Dulkadir Beyliği Araştırmaları*, C. I, ed. Yaşar Alparslan, Mehmet Karataş ve Serdar Yakar, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2007, s. 115-127.

ALTINÖZ, İsmail, *Dulkadir Beylerbeyliğinin Teşekkülü ve Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/1 (1943), s. 117-126.

ÇELİK, Mehtap, “Osmanlı Devleti'nde Güherçile Kaynaklarına Dair Bir Araştırma: 17. ve 18. Yüzyıllarda Bor Kazâsı”, *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, ed. Ümit Ekin, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 153-165.

ÇETİN, Birol, *Osmanlı İmparatorluğunda Barut Sanayi 1700-1900*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

ÇİZAKÇA, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

GENÇ, Mehmet, “İltizam”, *DİA*, XXII (2000), s. 154-158.

GÖLEN, Zafer, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

HINZ, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

HÜLAGÜ, M. Metin, “Osmanlı Devleti'nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (2001), s. 73-93.

- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2000.
- İNCE, Yunus, "Kârhâneneden Baruthâneye Karaman Eyaleti'nde Güherçile Üretimi (18-19. Yüzyıllarda)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIII/1 (2011), s. 11-30.
- KARADENİZ, Hasan B., "XVI. Yüzyılda Rum Kale", *Belleten*, LXII/234 (1988), s. 425-455.
- KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- KURT, Yılmaz, *Çukurova Tarihinin Kaynakları V 1563 Taribli Kars-ı Maraş Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Bâd-ı Hevâ", *DİA*, IV (1991), s. 416-418.
- SOLAK, İbrahim, "XVI. Yüzyılda Zamantu Kazâsı", *Dulkadir Beyliği Araştırmaları*, C. II, ed. Yaşar Alparslan, Mehmet Karataş ve Serdar Yakar, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2008, s. 169-181.
- TAESCHNER, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağ*, C. I, çev. Nilüfer Epçeli, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- TEZ, Zeki, "Güherçileden Karabaruta", *Bilim Tarihi*, 17 (1993), s. 8-15.
- TEZ, Zeki, *Kimya Tarihi*, V Yayınları, Ankara 1986.
- YİNANÇ, Refet, Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, C. II, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1998.
- YÖRÜK, Doğan, "Karaman ve Dulkadir Beylikleri Bakıyyelerinin Osmanlı İlhak Sürecine Verdikleri Tepkiler", *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu*, C. I, ed. Cevdet Kabakcı ve İlyas Gökhan, Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2012, s. 193-208.

